

הרב אליהו קפלן

ביתר עילית

מהו הקלף ומהו הדוכסוסטוס? בירור דעת רב האי גאון

הלכה קבועה היא שספרי תורה, תפילין, מזוזות ושאר כתבי הקודש יש לכתוב על גבי עור בהמה טהורה.¹ בעור לכתיבת סת"ם קיימים שלושה סוגים המוזכרים בתלמוד² – גויל, קלף ודוכסוסטוס, וכך מסכם את הדברים הרמב"ם:³

(הלכה ו) שלשה עורות הן: גויל וקלף ודוכסוסטוס. כיצד, לוקחין עור הבהמה או עור החיה ומעבירין שער ממנו תחלה, ואחר כך מולחין אותו במלח, ואחר כך מעבדין אותו בקמח, ואחר כך בעפצא וכיוצא בו מדברים שמקבצין את העור ומחזקין אותו, וזה הוא הנקרא גויל. (הלכה ז) ואם לקחו העור אחר שהעבירו שערו וחלקו אותו בעביו לשנים, כמו שהעבדין עושין, עד שיעשה שני עורות, אחד דק, והוא שממול השער, ואחד עבה, והוא שממול הבשר, ועבדו אותן במלח, ואחר כך בקמח, ואחר כך בעפצא וכיוצא בו, זה החלק שממול השער נקרא דוכסוסטוס, וזה שממול הבשר נקרא קלף.⁴ כלומר, הגויל הוא העור השלם. עור זה ניתן לחילוק ושני חלקיו נקראים קלף ודוכסוסטוס בהתאמה.

* אני מודה לרב מרדכי דב וינטרויב והרב יהונדב וינשטיין על עזרתם בהכנת מאמר זה. בסוגיה זו עסקו גם הרב עידוא אלבה, גויל וקלף, קרית ארבע, תש"ס; הרב מיכאל חימי במאמר שפורסם במרשתת (ראה בקישור הבא: http://www.mishnetorah.com/file/himi_hai.pdf). שניהם מגיעים למסקנות שונות מהמסקנות במאמר זה. וראה עוד: מנחם הרץ, 'מגילות הספרים בין קומראן לימי הביניים: עורות יהודיים ונכריים למיניהם ולתקופותיהם', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 382–347. המגיע למסקנות דומות.

- 1 בבלי שבת כח, ב; קח, א.
- 2 שם עט, ב.
- 3 ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזת וספר תורה, א. הנוסח המובא כאן הוא על פי כתב יד אוקספורד 577 (ס' 19448). בכתב יד זה הכולל את ספר מדע ואהבה, מופיע בסוף הלכות מילה אישור בכתב ידו של הרמב"ם: "הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל". מכאן נובע חשיבות הנוסח שבכתב יד זה המשקף את הנוסח המקורי כפי שיצא מתחת ידיו של הרמב"ם עצמו.
- 4 ברוב הדפוסים ובחלק מכתבי היד הגרסה היא: "זה החלק שממול השער נקרא קלף וזה שממול הבשר נקרא דוכסוסטוס". אמנם בכתב יד אוקספורד 577 (ראה בהערה הקודמת) ובכתבי יד רבים נוספים ובחלק מן הדפוסים הגרסה כלפנינו. גרסה זו מקוימת גם בתשובת הרמב"ם (מהדורת בלאו, ירושלים תשי"ח, סימן קלט, עמ' 268), במגדל עוז, בפירוש רבינו מנוח ובראשונים רבים נוספים וכן הכריע הכסף משנה ש"זו היא נוסחת רבינו מאין ספק" (אמנם, הוא כותב שהרמב"ם חזר בו, אך הנתונים בכתבי היד ובראשונים מראים שהרמב"ם לא חזר בו והגירסה שבדפוסים מקורה בשינוי של מעתיק). וראה באריכות במדור שינויי נוסחאות במהדורת הרב שבתי פרנקל.

עד כאן הדברים ברורים. אבל מחלוקת גדולה שררה בין הראשונים ביחס לקלף והדוכסוסטוס, איזה משני חלקי העור הוא הקלף ואיזה מהם הוא הדוכסוסטוס. מבדיקה מקיפה⁵ ניתן לקבוע שחכמי ספרד ובראשם הרמב"ם סברו שהקלף הוא החלק הפנימי הקרוב לבשר, ואילו הדוכסוסטוס הוא החלק החיצוני עליו צומחים השערות. לעומת זאת, דעת חכמי אשכנז היא שהקלף הוא החלק החיצוני והדוכסוסטוס הפנימי.

מבנה העור

לפני שנתחיל לדון בסוגיה זו, נביא תחילה סקירה קצרה על מבנה העור של בעלי החיים מהן מכינים עורות לסת"ם.

כאשר מפשיטים את העור מן הבהמה קיימים בו מצדו הפנימי שאריות בשר ושומן ומצדו החיצוני שיער. את שני אלו מורידים מן העור בדרכים שונות. לאחר ניקוי העור ניתן להבחין בו בשלוש שכבות עיקריות: (1) השכבה הרשתית, הקרובה לבשר; (2) השכבה הגרעינית שמעליה. שני אלה יחד מרכיבים את ה'דרמיס'; (3) השכבה הקרנית, הנקראת גם אפידרמיס הנמצאת מעל הדרמיס ועליה צומחים השערות.⁶

באופן מעשי ניתן לחלק את העור בין הדרמיס לאפידרמיס. חלוקת הדרמיס עצמו בין השכבה הרשתית לגרעינית קשה מאד ולעתים אף בלתי אפשרית.

הדרמיס כולל כמעט את כל עביו של העור, ואילו האפידרמיס דק מאד – לעתים כדי עשירית מעובי העור.

שני החלקים החשובים למאמר הינם האפידרמיס והדרמיס, שכפי שנראה מיד בהמשך הם הקלף והדוכסוסטוס.

בעיבוד העור המקובל כיום אין מחלקים את העור בעוביו לשני חלקים, אלא מגרדים ומדקקים אותו. אין ספק שבתקופת התלמוד והגאונים נהגו בחלוקת העור לשנים. עדות ברורה לכך עולה מן הירושלמי:⁷ "קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שהיא שמע ישראל. הוא דא דאת אמר בקולף פני העור, ברם בהין דוכסוסטון כדי לכתוב שתי פרשיות שבמזוזה". תיאור חלוקת העור חוזר ונזכר בתשובות הגאונים ובחלק מדברי הראשונים.⁸

כאמור לעיל, נחלקו הראשונים איזה חלק הוא הקלף ואיזה הדוכסוסטוס. מחלוקת זו לא הייתה רק במסורת המקומית או בפרשנות התלמודית, אלא היא גם נגעה במסירת דעת הגאונים בכלל ובדעת רב האי גאון בפרט. כך חכמי אשכנז מביאים שדעת רב האי גאון הינו כדעתם – שהקלף הינו החלק החיצוני,⁹ ואילו חכמי ספרד מוסרים שדעת רב האי דווקא כדעתם –

5 ניתן לקבל תוצאה לא מושלמת מבדיקה בספר 'קובץ שיטות קמאי', זכרון יעקב, תשס"ג, מסכת שבת, ב, עמ' אלף קמד–אלף קנז, שם מובאים ליקוט גדול מאד מתוך חיבורים שלא נתחברו על סדר התלמוד.

6 שרשי השערות מתחילות כבר בשכבה הגרעינית.

7 שבת פ"ח ה"ג (מהדורת האקדמיה ללשון עברית, עמ' 416, שו" 18–20).

8 ראה להלן.

9 חכמי אשכנז המביאים את דעתו של רב האי הם רבים. נביא כאן לדוגמא את דברי האור זרוע (ח"א).

הקלף הוא הפנימי.¹⁰ האם נוכל להכריע איזו משתי המסורות היא הנכונה? כדי לענות על שאלה נפנה לבדוק את המסורות הקדומות בסוגיה זו בדעת רב האי.

פירוש רב האי למסכת שבת

המקור החשוב ביותר קיים בפירושו של רבינו חננאל על מסכת שבת:¹¹

א' רב דוכסוסטוס הרי הוא כקלף, מה קלף כותבין עליו תפילין אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפילין. מנהגא, מייתי מגילתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומתח לה עד דיביש, וקליף ליה עד דהוי תרין פסיקי, ונזהר שלא ינקב, וקאי קלף לחודיה, ומעבד ליה לקלף דהוא אפא דמגלתא מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה, וכתב פגשיות על מקום בשר. מנהגא הכין הוא.

וקא' רב, כי היכין דכותבין תפילין על הקלף, והיא אפא דמגלתא, הכין נמי כותבין תפילין על דוכסוסטוס (דאי קליף מוקלף) [דאיקליף מן קלף], אם כתב על זה כשר ואם כתב על זה כשר. ומותבין ליה, הלכ' לממשה מסיני תפילין על קלף, מזוזה על דוכסוסטוס, קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שיער. ומפרק רב, שאם כתב על דוכסוסטוס יצא, מיהא על הקלף מצוה. ומותבין, שינה בזה ובזה פסל. ופרקי' בשבת לעיניין מזוזה ובמנחות לעיניין תפילין.

ואפא דמגלתא דהוא גיסא דמקרי קלף הוא מקום שער בודאי, ומן גואי דיליה כותבין. ודקאמרי' (כמזתה) [במזוזה] כותבין על דוכסוסטוס במקום שיער, לא במקום [שיער] ממש, דאי סל' דע' אפא דמגלתא היא, הרישה בהדיא הלכ' למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי יצא מקום השער גופו בכלל קלף, אלא שמ' מי' מאי מקום שער הוא מקום שנקלף הקלף, משום שנמצא כנגד מקום שער. נמצא קלף עומד

הלכות תפילין, סי' תקמ): "פי' רב היי גאון זצ"ל... החיצון שהוא לצד השער ראוי לכתוב בו מצד בשר ממקום שנחלק והוא הקרוי קלף. ומצד שיער ראוי מעט ומעבדין אותו בעפצים וקרוי קלף והפנימי שהוא לצד הבשר עור מעבדין אותו וראוי לכתוב בו ממקום שנחלק והיינו צד שיער. וקרוי דוכסוסטוס".
 10 כך כותב הרמב"ם בתשובה (מהדורת בלאו, סי' קלט, עמ' 268): "ודעתנו בדבר הקלף והדוכסוסטוס (היא כדעת) רבי' האיי ז"ל, והיא הדעה הנכונה בלא ספק, ומי שחולק עליה, אינו לדעתי אלא בעל מלאכה הדיוט, לפי שהעור ייחלק לשני חצאין, אחד מהם דק והוא הדוכסוסטוס, והוא אשר נקרא כאן במצרים קנט, והשני עבה והוא הקלף והוא ממול הבשר והוא שעושין אותו גויל ואותו (החלק) הדק הוא הדוכסוסטוס והוא (הצד), שהשערות צמחו בו". אף הרשב"א כותב (שו"ת הרשב"א, א, סימן תקפ; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סימן רלד): "ולענין הקלף, נראין הדברים כדברי רבנו משה (=הרמב"ם) שהוא החלק העבה הנשאר כנגד הבשר, ודוכסוסטוס הוא החלק הדק שעליו השער. ואף רב האי גאון כתב כך בתשובה". המגדל עוז (הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, א, ו-ז) מציין למקור של הרמב"ם את תשובת רב האי [כאן יש לציין לדברי גרונר (להלן הערה 17) המתייחס ללשונו של הרמב"ם כאל תשובת רב האי. זאת משום ייחוס דבריו לרב האי ע"י המגדל עוז. אך אין ספק שרק תוכן הדברים מקורם לפי המגדל עוז בדברי רב האי ולא הניסוח עצמו].

11 עטב. הנוסח על פי כתב יד וטיקן 128, כתיבה אשכנזית, מאה יב-יג. על ייחוס דברים אלו לרב האי גאון. ראה להלן.

אוצר החכמה

לבדו ומקום שער העיקר בו ואין כותב שם כולם לתפילין אלא מן אפיה אחרנייתא, ודוכסוסטוס עומד לבדו והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו ואין כותב עליו מזוזה מאותן הפנים, אלא מן הפנים האחרות.

לפני שנתחיל לדון במשמעות מובאה זו, נדון תחילה בשאלת ייחוסה לרב האיי גאון. כל הקטע מופיע בפירוש רבינו חננאל ללא ציון שמו של המפרש. מתוך כך היינו יכולים להניח שמחבר הדברים הינו רבינו חננאל עצמו, אבל דברים אלו חוזרים כלשונם בספר הערוך¹² ושם בתוספת חשובה – מופיעה כותרת בתחילת הדברים "פי' רב האי ז"ל" ובכך הוא מייחס את הדברים לרב האיי גאון. מקור חשוב נוסף לייחוס זה קיים בחיבור בשם 'ספר הנר', זהו חיבור לקטני המלקט מתוך חיבורים שונים ומסדרם לפי סדר התלמוד. מחבר הספר – רבי זכריה בן יהודה אגמאתי – חי במאה השתים עשרה במרוקו. בחיבורו למסכת שבת¹³ הוא מצטט מתוך פירוש רב שרירא ורב האי עשרות פעמים.¹⁴ את המובאה הנזכרת הוא מצטט ותוכם אותה – בתחילה הוא כותב "רבי' האי ז"ל" ובסופה הוא כותב "עד הנה מדברי רבי' האי גאון ז"ל". לאחר שהוא מסיים לצטט את דברי רב האיי גאון הוא מצטט את המובאה שוב, אלא שהוא מייחס אותה לרבנו חננאל. חשיבות ייחוס זה עולה על הייחוס של הערוך, שכן ניתן היה לטעון ולומר שהערוך מעתיק את הדברים מרבנו חננאל והייחוס לרב האיי הינה השערתו של הערוך, שכן פירושו של רבנו חננאל מיוסדים במקרים רבים על פרשנותו של רב האיי, אבל הייחוס העולה מספר הנר מוכיח שלפני המחבר עמדו שני חיבורים נפרדים למסכת שבת – פירוש רב האיי ופירוש רבינו חננאל. יש להוסיף כי דברים אלו מופיעים בשם רב האיי גם בספר האשכול.¹⁵

12 ערך דוכסוסטוס, מהדורת קאהוט, וינה, תרל"ח-תרנ"ב, ג, עמ' 59-60.

13 לונדון, הספריה הבריטית, Or. 11361. החיבור התפרסם לאחרונה בדפוס על ידי שניאור אידנסון, ירושלים, תש"ע.

14 את פירוש רב שרירא ורב האי למסכת שבת ליקט ופרסם הרב אלעזר הורביץ בעיקר מתוך חיבור זה. ראה: א' הורביץ, 'שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת: מגניזת קאהיר, וליקוטים מפירושי הראשונים בכת"י, הדרום, מו (תשל"ח), עמ' 227-123.

15 מהדורת אלבק, א, ירושלים, תרצ"ה-תרצ"ח, עמ' 151. אני מעתיק כאן את לשונו, מתוכו ניכר כי עמד בפניו מקור עצמאי של דברי רב האיי, ולא העתיק את הדברים מתוך הערוך: "וכתב רבינו האי ז"ל בהא דאמר רב דוכסוסטוס הרי הוא כקלף, מה קלף כותבין עליו תפלין, אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפלין, הכין מנהגא דמיייתי מגלתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומתחי ליה עד דיביש, וקליף לה עד דהוה תריין פסקי, ומזדהר שלא ינקב, וקאי קלף לחודיה, ומעביד ליה לקלף דהוא אפי דמגלתא מכלפי בשר טוב בעפצי, וכותב פרשיות במקום בשר וההיא גיסא אחרינא דאקליף מיניה הוא הנקרא דוכסוסטוס כורך בו את הפרשיות ומנח להו בקבעה דהיא שילחא דתפלי. ועוד אמרי' ואפא דמגלתא (דהאי) [דהיא] גיסא דמקרי קלף הוא מקום שער בודאי ומן גואי דיליה כתבין. ודקאמרי' במזוזה כותבין על דוכסוסטוס במקום שער, <לאו מקום שער> ממש, דאי ס"ד אפא דמגלתא היא, הא הלכה למשה מסני תפלין על הקלף, והרי יצא מקום שער גופו בכלל הקלף, אלא מאי מקום שער מקום שנקלף הקלף, משום שנמצא כנגד מקום שער. ועוד אמר הא דאמרי' קלף במקום בשר הם הפנים הקלופים שכנגד מקום שער, ואינו כותב תפליז במקום שער גופו. אלא בפנים שכנגדו. ודוכסוסטוס במקום שער פנים שכנגד מקום בשר של

נפנה כעת לדון על משמעות דברים אלו של רב האי גאון. בשלוש מקומות מתייחס רב האי לחלקי העור. בתחילה הוא כותב: "ומעבד ליה לקלף דהוא אפא דמגילתא מכלפי בשר טוב בעפצא לשמה". משמעות משפט זה, לכאורה, היא שהקלף הוא חלק העור הפנימי שמצד הבשר. בהמשך הוא מגדיר את הדוכסוסטוס "דאיכליף מן קלף",¹⁶ כלומר הדוכסוסטוס הוא קליפה המקולפת מן הקלף, ביטוי זה מתייחס, אם כן, לאפידרמיס הדק הנמצא בצד שיער ובכך מצטרפים שני משפטים אלו לכך שדעת רב האי הינה שהקלף הוא החלק הפנימי והדוכסוסטוס החיצוני.

כשאנו ממשיכים לפיסקה השלישית, מתהפכת התמונה לחלוטין; רב האי כותב באופן שאינו מתפרש לשני פנים – הקלף הוא החיצון והדוכסוסטוס הוא הפנימי. רב האי חוזר ומדגיש זאת שוב ושוב ומסביר לפיה את הסוגיה במסכת שבת. כיצד, אם כן, יש להסביר את הסתירה בדבריו של רב האי?

אוצר החכמה

בהמה שם כותב, ואינו כותב בפנים שכנגדו שהוא מקום בשר".
 הרשב"א בחידושו על מסכת שבת מעתיק עשרות פעמים מתוך פירוש רב האי למסכת. לצערנו לא שרדו חידושי הרשב"א לדף עט, כך שאיננו יודעים איך התמודד הרשב"א עם פירושו של רב האי הסותר את דבריו של הרשב"א בתשובה (לעיל הערה 9) בשם רב האי גאון.
 16 כך כנראה הנוסח המקורי; כפי שאנו למדים מכתבי היד, ניתן לחלק את עדי הנוסח במילים אלו לשלוש קבוצות: (1) דאיכליף מקלף נכך במקורות הבאים: פרמא, פלטינה, 3011 (ס' 13740), כתיבה ספרדית פרובנצלית, ה'נ"ו – הערוך; לונדון, הספריה הבריטית, Or. 1265, קטלוג מרגליות 956 (ס' 5953), כתיבה ביזנטית, מאה יד-טו – הערוך; (2) דאיכליף מיקליף נכך במקורות הבאים: ספר הנר – רב האי; וטיקן 128, כתיבה אשכנזית, מאה יב-יג – רבנו חננאל; וינה, הספריה הלאומית האוסטרית, 7COD. HEBR. (ס' 10153), כתיבה אשכנזית, ה'נ"ו – הערוך; לייזן, ספריית האוניברסיטה, 4722 OR. (ס' 19400), כתיבה אשכנזית, מאה יד – הערוך; ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה, 111H 893 X (ס' 20617), כתיבה מזרחית, מאה יד – הערוך; וינה, הספריה הלאומית האוסטרית, 10COD. HEBR. (ס' 10154), כתיבה אשכנזית, מאה יד-טו – הערוך; ספר הערוך, ונציה רצ"א; (3) דאיכליף מן קלף נכך במקורות הבאים: ספר הנר – רבנו חננאל; לונדון, הספריה הבריטית, Add. 26881, קטלוג מרגליות 957 (ס' 5064), כתיבה איטלקית, מאה יא-יב – הערוך; ניו יורק, בהמ"ל 2871MS. (ס' 31709), כתיבה מזרחית (תימנית?), מאה יב-יג – הערוך; לונדון, הספריה הבריטית, Or. 2397, קטלוג מרגליות 958 (ס' 6058), כתיבה ביזנטית, מאה יג – הערוך; אוקספורד, בודלי, Opp. Add. fol. 42, קטלוג נויבאואר 1512 (ס' 16431), כתיבה ספרדית, מאה יג-יד – הערוך; לונדון, הספריה הבריטית, 12301Or. (ס' 8245), כתיבה מזרחית, ה'צ"ב – הערוך; וטיקן 418 (ס' 493), כתיבה ספרדית, ה'צ"ו – הערוך; אוקספורד, בודלי, Can. Or. 2, קטלוג נויבאואר 1513 (ס' 16432), כתיבה איטלקית, מאה יד – הערוך; קיימברידג', האוניברסיטה, 472–471ADD. (ס' 16771), כתיבה ביזנטית, מאה יד-טו – הערוך; אוקספורד, בודלי, Mich. 421, קטלוג נויבאואר 1511 (ס' 16430), כתיבה איטלקית, מאה יד-טו – הערוך. אין ספק שהגרסה המקורית היא "דאיכליף מן קלף", לא רק משום שמקורות רבים יותר תומכים בגרסה זו, אלא בעיקר בגלל שמרבית המקורות המוקדמים והחשובים ביותר תומכים בה; כך מופיע בכתב היד העתיק ביותר של הערוך מהמאה ה-יא-יב; בהבאה של רבינו חננאל בספר הנר וכנראה שזהו הנוסח שעומד ביסוד כתב יד וטיקן 128 של רבינו חננאל מן המאה היב-יג [הנוסח בכתב יד זה הוא, כאמור בגוף המאמר, "דאי קליף מוקלף". קרוב לוודאי שהמילה "דאיכליף" נפרדה לשתיים וצמד המילים "מן קלף" התחברו יחד וכך נוצרה המילה "מוקלף"].

פרופ' צבי גרונר¹⁷ מציע כי מדובר בשני מחברים. בעוד שהחלק הראשון הוא אכן פרי עטו של רב האיי, הרי שהחלק השני הוא פרשנות של רבינו חננאל עצמו. על כך שהדברים מופיעים אצל הערוך כשהם מיוחסים לרב האיי, הוא טוען כי הערוך העתיק את הדברים מתוך פירוש רבינו חננאל והייחוס לרב האיי מתייחס רק לחלק הראשון. אך גרונר לא ראה את ספר הנר בו מיוחסת המובאה כולה לרב האיי. למעשה גרונר עצמו במאמרו חוזר בו מדבריו שהחלק השני אינו מרב האיי, זאת משום שהאשכול מעתיק דברים אלו בשם רב האיי. גרונר מציע במקום זאת שמדובר בשני מסורות נפרדות בדברי רב האיי המשקפות את דעתו בתקופות שונות. אך לאור הראיות שהצענו, ברור שמדובר בקטע פרשנות שנכתב ונערך כולו על ידי רב האיי עצמו.

נפנה תחילה למשפט הראשון: "ומעבד ליה לקלף דהוא אפא דמגילתא מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה". הדברים אכן נראים כתומכים בדעה שהקלף הוא החלק שמצד בשר, אך נוכל לפסק את דבריו באופן שונה: "ומעבד ליה לקלף – דהוא אפא דמגילתא – מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה". המילים "דהוא אפא דמגילתא" באות במוסגר, כלומר יש לעבד את הקלף (החלק שב"פני" המגילה – החלק החיצוני) פעם נוספת מצד בשר בעפצים, כך שהמילים "מכלפי בשר" אינם מתייחסים למיקום של הקלף בעור, אלא לצד בקלף שיש לעבד שוב.¹⁸

לגבי הביטוי "דאיקליף מן קלף", ניתן בהחלט לפרש שהדוכסוסטוס (הדרמיס) קולף (הסירו את קליפתו) מן הקלף, כך שהקלף הוא הקליפה ולא הדוכסוסטוס.

לאחר הסברים אלו, ניתן לסכם כי דעתו של רב האיי כפי שהיא עולה ממקור זה הינו שהקלף הוא האפידרמיס, ואילו הדוכסוסטוס הוא הדרמיס.

תשובת רב האיי גאון לבני קאבם

מקור חשוב נוסף מתורתו של רב האיי העוסק בתחום זה, קיים בתשובות הגאונים, הרכבי, סימן סג:¹⁹

והא דתניא "הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף מזוזה על דכסוסטוס קלף במקום בשר דכסוסטוס במקום שער". יפרש לנו אדוננו אם קלף ודכסוסטוס הנזכרין כאן הן מן הגוילין המעובדין במי מילין ובצואת כלבים ובמלח, או כמו שעושין כאן – מביאין עורות ומולחין אותן ושוהין במלח כשנים שלשה ימים ואחר כך שורין אותן במים ובסיד ומעלין אותן מהן וקושרין אותן במלבנות שלהן וגורדין מהן שערן וקליפתן ומניחין אותן במלבנותיהן בשמש...

17 צ' גרונר, 'תשובות לרב האיי גאון בענין תפילין', מכתם לדוד, תשל"ח, עמ' 172–181.

18 פירוש זה בדברי רב האיי מתאים לפי הנוסח ברוב ככל המקורות, אמנם לפי הנוסח שברבינו חננאל המובא בספר הנר לא ניתן לפרש כך, אך הגרסה שם תמוהה וברור שמדובר בשיבוש. וראה על כך גם בהערות המהדיר על ספר הנר.

19 זכרו לראשונים וגם לאחרונים. א. ברלין. תרמ"ז. עמ' 28.

כך ראינו, כי זה ששורין אותו בסיד ובמים לא ממנו קולפין קלף ודוכסוסטוס, אלא הכשר לקלף דעפיין כמה שכתבתם במי מילין ובצואת כלבים ובמלח ואחרי כן שפין אותן בתמרים ובקמח שעורים וקולפין אותו ומעבדין את הקלף בעפצא לשמה וכותבין פרשיות שלתפילין על מקום בשר וכורכין אותו באותו דכסוסטוס שנקלף ממנו ומעילי ליה לשילחא...

ראשית לייחוס; אין ספק שתשובה זו היא של רב האי, שכן היא נכללת בתוך קבוצה של תשובות הכוללת את סימנים נט-סז ובראש הסימן הראשון – סימן נט מופיעה הכותרת:²⁰

שאל' אילין דשאלו מן קדמנא מחמדי עיננא מ"ר נחמיה בר מ"ר עובדיה ומ"ר משה בר מ"ר שמואל בר גאמא דכירין לשלם ורבנן ותלמידי דבמדינת קאבס מן אתר מערבא נפקן לקדמנא וכו'.

כלומר תשובות אלו נשלחו לבני קאבס. עדיין איננו יודעים מי הוא השולח, שכן הכותרת נקטעת באמצע עם המילה "וכו". הכותרת בשלמותה שרדה בגניזה והיא פורסמה על ידי ד"ר בנימין מנשה לוין:²¹

שאלאתא אילין דשאלו מן קדמנא מחמדי עיננא מ"ר נחמיה בר' מ"ר עובדיה ומ"ר משה בר מ"ר שמואל בר גאמא דכירין לשלם אינן ותלמידי דבמדינת קאבס מן אתר מערבא נפקו לקדמנא לבבא דמתיבתא לבית דין הגדול דכל ישראל לקדם מרנא ורבנא האיי ראש מתיבתא בריה דמרנא ורבנא שרירא ראש מתיבתא בריה דמרנא ורבנא חנניה ראש מתיבתא בריה דמרנא ורבנא יהודה ראש מתיבתא ופקידנא וקרו יתהון קדמנא ועיננא בהון וקמנא על כל מאי דכתיב בהון ופקידנא וכתבו תשובות דילהון לפום דאחזו לנא מן שמיא.

ניתן ללמוד שרב האי הוא המשיב גם לפי המובא בתשובה האחרונה בקבוצת התשובות: "ואתם מ"ר נחמיה בן מ"ר עובדיה ומ"ר שמואל חבירינו ויקירינו ורצוינו ואהובינו... וכתבו שאלות הללו בסוף חדש טבת שנת שכ"ז ישע רב". שנת שכ"ז לשטרות הוא שנת ד"א תשע"ה, תשע שנים לאחר פטירת רב שרירא. מכאן שהמשיב הוא רב האי.²² נפנה כעת לבדיקת תוכן התשובה.

"וקולפין אותו" – כלומר, את הגויל – "ומעבדין את הקלף". מתוכן המשפט משתמע מעט שהקלף הינו הקליפה שנקלפה מן הגויל, אך אין הדבר מוכרח.

"וכורכין אותו באותו דכסוסטוס שנקלף ממנו". לכאורה משמע מכאן שהדוכסוסטוס הינו הקליפה הנקלפת מן הגויל, כלומר הדוכסוסטוס הוא האפידרמיס. אך בקריאה שנייה ניתן

20 שם, עמ' 27.

21 גנזי קדם, א, חיפה, תרפ"ו, ס' א, עמ' 1.

22 ראה גם: צבי גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו), עמ' 82, סעיף 2. יש להוסיף שר' שמואל הנגיד מביא תשובה זו בשם רב האי (דברי הנגיד הובאו באשכול, אלבק, עמ' 148). וראה להלן הערה 28.

להבין שקליפתו של הדוכסוסטוס קולפה, כלומר הקלף – האפידרמיס, קולפה מן הדוכסוסטוס – הדרמיס.

סוף דבר, מתשובה זו לא ניתן להוכיח מהי דעתו של רב האי.

תשובת רב שרירא גאון לבני תלמסאן

²²תשובה נוספת הראויה לתשומת לב מיוחדת קיימת אף היא בתשובות הגאונים, הרכבי, סימן תלב: ²³

(שאלה 1) מקום שאין בו מי שיודע לעשות לא גוילין ולא רק, והצרכו לכתוב ספר תורה, ומצאו רק שבא ממקום רחוק. יש להן רשות לכתוב באותן רק ספר תורה דלא מיעבד לשם ספר תורה או לא.

תשובה: היו יודעין שעיקר רק שאמרתם לא הכשירו רבנן דתרתין מתיבאתא לכתוב בו ספר תורה ולקרות בו בצבור. ולא היה מתירו אלא מר רב משה גאון מחסיה ז"ל בלבד, והוא קארי ליה לרק קלף. ולא קלף נינהו אלא חיפה שמיה, דמליח ולא קמיח ולא עפיץ. ולענין מגלה תנן היתה כתובה על הדפתרא לא יצא עד שתהא כתובה אשורית על הספר. ודפתרא מליח וקמיח ולא עפיץ וכל שכן רק דלא מליח. אלא מיהו עכשו בשנים האלה, כיון שאין מי יודע לעשות אותו גויל כתקנו וכי אתו לעפוציה טרחין הרבה ורוב הצבור כי דאשכחון קולא דרב משה סמכו עליו וקא קארו ביה בציבור, לבר מן מהדרין ומדוקאני דמצות דלא קארו אלא בגויל כהוגן. ולענין עיבוד לשמה רבנן דתרתין מתיבאתא סבירא להון דמאי דלא לשמה מיעבד לאו כהוגן הוא ופסול מלמקרא ביה בציבור...

אלא מיהו אתם שאין במקומכם מי שעושה גוילין ולא רק אם יש במקומכם ספר תורה כהוגן השמרו בו וקראו בו בציבור. ואם לאו אל תשביתו קריאת התורה מפני זאת שהרי הכת' אומ' עת לעשות ליי' הפ' תו'... אבל אם יש לכם יכולת להחזיר את יריעות לבתי מיתוח ולהעביר עליהם מעט סיד לשמה הרי יצאתם ידי עיבוד לשמה. ואם אין יכולת לעשות כן כתבו בו ואף על פי שאין מעובד לשמה וקראו בו בציבור.

(שאלה 2) ודאמור רבנן לא יעשה חציו גויל וחציו קלף אבל הוא עושה חציו גויל וחציו צבאים רק הנעשה מן הצבאים כותב עליו במקום שער כמו גויל או במקום בשר כרק הנעשה מן עורות אחרים. וסופר שטעה וכתב ספר תורה על רק במקום שער יש להן תקנה לקרות בו בציבור כשאין להן אחר או מה יעשה בה.

תשובה: סלקא דעתא חשב חשבתם אל לבכם לדברי האומ' קלף רק כי אסרו לעשות חציו גויל וחציו רק הבא מן הצאן והתירו לעשות חציו גויל וחציו רק הבא מצבאים. כמה רחוק דבר זה. אלא זה (שאסרו) [שאמרו] צבאים עורות שלצבאים מעובדים בעפצי וקמחא שערי בעיבוד גוילים ולעולם כותב במקום שער כמנהג

גוילים. ולענין רק לדברי האומר קלף הוא אין כותבין עליו אלא במקום בשר. והלכה למשה מסיני קלף במקום בשר. ולא קלף לאו רק הוא אלא מגליל שלגויל קולפין אותה והווה שתיים. אחת נקראת קלף ואחת נקראת דכסוסטוס. עכשו רוב הסמוכים בהכשרת ספר תורה שלרק על מה שנהגו העם הן סמוכין. ולא נהגו העם לכתוב על רק אלא במקום בשר אבל הכותב במקום שער לא נהגו להכשירו. אף אתם אל תכשירוהו שאם יריעה אחת בתוך ספר תורה היא ודאי פסול דהוה ליה מנומר. ואם כולו כך הוא לא נראה כמוהו. תלמדו בו תינוקות וכיוצא בהן ובציבור אל יקראו בו.

[אנח"ח 1234567]

[אנח"ח 1234567]

ראשית יש לברר את זהות כותב התשובה. תשובה זו נכללת בתוך קבוצה של תשובות המסומנת בסימנים א–ח. הקבוצה מתחילה בתשובה תכו ובראשה כותרת: ²⁴ "שאלות בני תלמסאן וכול'" ומסתיימת בתשובה תלג. אין ספק שלפנינו קבוצה שלמה שמשיב אחד להן, אם נוכל להוכיח על אחת מהן את זהות המשיב תהיה זאת הוכחה אף לשאר התשובות בקבוצה.

פרופ' שרגא אברמסון²⁵ מתחקה אחר ייחוסם של תשובות אלו ומעלה שלגבי רובן ישנן עדויות המייחסות אותן לרב שרירא גאון ולגבי תשובה תכח הוא מוצא שהיא מופיעה בהרחבה גם בקטע גניזה שפרסם ד"ר בנימין מנשה לוי²⁶ ושם מוכח שהיא לרב שרירא, שכן סופר התשובה כותב בתוך הדברים: "יש לנו תשובה ממר רב חנינא גאון ז"ל אבי אדנינו", כלומר השאלה נשלחה לרב שרירא אשר שם אביו הינו רב חנינא גאון.²⁷ הנה כי כן יש לייחס קבוצה זו ובכללה תשובה תלב לרב שרירא גאון.²⁸

על אף שתשובה זו הינה לרב שרירא, דומה כי עלינו לומר שלא חלקו האב ובנו בדבר זה, שכן לא מצאנו אף תיעוד למחלוקת מעין זו. נוכל, אם כן, להניח כי דעתו של רב האי משתקפת גם מתשובה זו.

24 שם, עמ' 221.

25 עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 94–91.

26 גנזי קדם, א, חיפה, תרפ"ו, סי' יג, עמ' 72–69.

27 תשובות הגאונים לא נכתבו בדרך כלל על ידי הגאון עצמו, אלא סופר מקצועי כתב את התשובה בהוראת הגאון. דבר זה מסביר את השימוש בגוף שלישי.

28 אברמסון מתייחס בפרטות לסי' תלב: "סי' תלב אין לו מקביל בקובץ אחר. וכל התשובה הובאה בסתם בספר העתים (=הלכות ס"ת להרא"ש, סוף). ועי' ס' המכריע סי' פד. ובאשכול-אלבק ח"א עמ' 149, ורמב"ן מלחמות פ"א מסוכה הועתק בשם הנגיד שצירף את שתי התשובות שבתג"ה סי' סג וסי' תלב יחד, ונראה כאילו ייחס הנגיד את סי' תלב לרב האי. אבל מכיון שאין כאן אלא פאראפראזה של שתי התשו', שוב אין לנו לדון מכאן דין של קביעות. ואמנם, הציטוט שבציטור ח"ב דפוס לבוב כג רע"ד, האשכול שם עמ' 147: ואמר מר רב שרירא האי בקלף איני יודע (ב"ב יד, א) טעה בה אדם גדול וחשב כי קלף הוא ורק ולא הוא וכו' וכו', מתאים בתוכנו אף לתשו' זו. ונראה שגם הציטור וגם האשכול לקחוהו מהלכות ס"ת של הברצלוני והוא הציע את לשון רב שרירא בתשו' (אמנם בתשו' אחרת). כי הקטע שלאח"כ שהובא באשכול מתאים ללשון פי' רש"ג לב"ב, שפרסם מאן, Texts etc. ח"א עמ' 569. ושם אף כאן עירוב מקורות הוא."

לפני שנתחיל לנתח את התשובה יש לברר תחילה את משמעות המונח "רק" המופיע ¹²³⁴⁵⁶⁷ פעמים רבות בתשובה זו. הרמב"ם בתשובה כותב: ²⁹

ואד'א אכ'ד' אלג'לד ושק פי גלט'ה כמא יפעל בה אלד'ין יצנעון אלרקוק ואכ'רג' מנה אלקסט אלרקיק אלד'י ילי מוצ'ע אלצוף מן אלבהימה ודבג איצא דבאגא כאמלא מליח וקמיח ועפיץ פהו יתסמי דוכסוסטוס ואלג'ז אלד'אני מנה והו אלאגלט' והו אלד'י יעמל מנה אלרק הו אלד'י אד'א דבג דבאגא כאמלא מליח וקמיח ועפיץ יתסמי קלף. (=ואם לוקחין העור וחולקין אותו בעוביו כמו שעושין בו העושין הקלפין, ומוציאין ממנו החלק הדק הסמוך למקום הצמר של הבהמה ומעבדין אותו ג"כ עבוד שלם מליח וקמיח ועפיץ, הוא הנקרא דוכסוסטוס. והחלק השני ממנו, והוא העבה יותר והוא שממנו עושים הר"ק, הוא אשר נקרא קלף, אם מעבדין אותו עבוד שלם מליח וקמיח ועפיץ.)

הרמב"ם מתייחס לרק גם בפירושו למשנה: ³⁰ "וקלף, הו אלרק, ועלי אלרק אלמדבוג תכתב ^{לשון חכמים} אלד'פלין" (=וקלף הוא ה'רק' ועל ה'רק' המעובד נכתבים התפליין).

ר' תנחום הירושלמי במילונו למשנה תורה לרמב"ם – "אלמרשד אלכאפי" (=המדריך המספיק) מתייחס גם כן לביאור המונח קלף וכך הוא כותב: ³¹

דוכסוסטוס כותבין ספר תורה על הגויל ותפלין על הקלף ומזוזה על הדוכסוסטוס. אלג'לד אד'א דבג בעד נזע אלצוף ואלתמליח ונעם ואצלח ללכתאבה יסמי גויל. ואן שק בעד נזע אלצוף קשרין אחדהמא רקיק והו אלד'י מן ג'הה אלשער יסמי דוכסוסטוס ואלאכ'ר אגלט' מנה ואקוי והו מן ג'הה אללחם והו אלמסמי קלף מן מעני אנה קד זאלת קשרתה והו אלרק. ואלדוכסוסטוס יסמי קשטה. (=העור לאחר שעובד, אחרי שהוסרו הצמר והמליחה ורך והוכשר לכתיבה, נקרא גויל. ואם הופרד לאחר הסרת הצמר לשתי קליפות, אחת מהן דקה זו שמצד השער היא הנקראת דוכסוסטוס, והשנייה עבה ממנה וחזקה יותר, היא שמצד הברש, היא הנקראת קלף במובן שכבר הוסרה קליפתו, והוא ה'רק'. והדוכסוסטוס נקרא 'קשטה').

ובערך 'פרק' הוא כותב זאת שוב: ³²

ישק אלג'לד ויפצלה קשרתין אלואחדה גליצ'ה והו אלרק אלמסמי קלף ואלאכ'רי קשטה רקיקה ותסמי דוכסוסטוס. (=מבקע את העור ומפרידו לשני קלפים, האחד עבה והוא ה'רק' הנקרא קלף, והשני קרום דק ונקרא דוכסוסטוס). ³³

29 תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ירושלים תשי"ח, סי' קנג, עמ' 296. התרגום מובא כאן לפי התרגום שבמהדורה זו (בשינויים קלים).

30 שבת פ"ח מ"ג. התרגום על פי מהדורתו של הרב יצחק שילת, ירושלים תשס"ה, עמ' צח.

31 הדסה שי, אלמרשד אלכאפי, ירושלים תשס"ה, ערך דוכסוסטוס, עמ' 126. התרגום על פי מהדורה זו.

32 עמ' 448.

33 ראה עוד למונח 'רק' ושימוש בסת"ם אצל: מ' הרז. (ולעיל הערה *) וראה גם במאמרו של הרב מיכאל

המקור הבא מגדיר גם את צורת העיבוד של ה'רק':³⁴ "הוי יודע כי זה שקורין לו בטיית (=ערבית) רק, הוא שקורין לו בלשון חכמים מצה". דברים דומים מאד מופיעים גם בחיבור המכונה 'הלכות ספר תורה: גנזי מצרים'.³⁵

ממקורות אלו וממקורות נוספים שלא הובאו כאן עולה כי המונח 'רק' מתייחס לדרמיס, ואילו האפידרמיס מכונה בערבית 'קשטה'.

נשוב כעת לתשובתו של רב שרירא. מהתשובה עולה כי 'רק' הוא הדרמיס המעובד בסיד ללא עפצים. השואלים מסתפקים האם מותר לקרוא בספר תורה העשוי רק שלא עובד לשמה. רב שרירא משיב שאין לכתוב על 'רק' כלל (אף אם עובד לשמה), שכן "לאו קלף גינהו, אלא חיפה שמה, דמליח ולא קמיח ולא עפיץ". זאת בניגוד לדעת רב משה גאון שסבר שזהו אכן קלף.

בשאלה השנייה מסתפקים השואלים מהי הגדרתו ההלכתית של ה'רק' מעורות צבאים, האם הוא גויל – ויש לכתוב עליו מצד שיער, או שמא קלף הוא – ויש לכתוב עליו מצד בשר. רב שרירא עונה תחילה שלדעתו ה'רק' אינו כשר, שכן יש לעבד את העור לסת"ם בעפצים. אמנם לפי הדעה המכשירה 'רק' (דעת רב משה גאון), הוא כותב שה'רק' נחשב לקלף ועל כן יש לכתוב עליו מצד בשר וספר תורה הכתוב על 'רק' מצד שיער פסול הוא.

יש לפנינו מחלוקת בין רב שרירא גאון לרב משה גאון האם עיבוד שלא בעפצים כשר או לא. אך בדבריהם לא נחלקו מהו החלק בעור הנקרא קלף ומהו החלק הנקרא דוכסוסטוס. רב שרירא גאון מכריע שלדעת רב משה גאון ה'רק' הוא הקלף, אלא שלדעתו ישנה בעיה שהוא לא מעובד כדינו. הרי שאם נעבד את ה'רק' – הדרמיס – כדין, יהא קלף גמור לפי רב שרירא. נוכל, אם כן, להסיק מתשובה זו שדעת רב שרירא הינה שהקלף הוא הדרמיס. מסקנה זו אינה עולה בקנה אחד עם דבריו הברורים של בנו – רב האי – בפירושו למסכת שבת הנזכר למעלה.

המפתח להבנת המחלוקת בין רב שרירא גאון לבין רב משה גאון טמון בדבריו של ר' אליעזר בן ר' שלמה ממיץ מגדולי תלמידי רבינו תם. בחיבורו 'ראים' הוא כותב בתוך דיונו

חימי בקישור הבא: https://www.mishnetorah.com/file/himi_rik.pdf

34 קטע גניזה – ניו יורק, בהמ"ל, ENA 2642.6. נכתב, כפי הנראה, על ידי ר' יוסף ראש הסדר, ראה הערה הבאה.

35 לונדון 1897 (תדפיס מתוך 9 (1897), JQR), עמ' 716–669). חיבור זה יוחס על ידי המהדיר הראשון – אלחנן אדלר – לר' יהודה ברצלוני שפעל בסוף המאה האחת עשרה ותחילת המאה השתים עשרה. חוקרים שונים ערערו על ייחוס זה. מסתברת מסקנתו של פרופ' שרגא אברמסון (ש' אברמסון, 'הלכות ספר תורה ("גנזי מצרים")', סיני, צה (תשמ"ד), עמ' קצז–רח; שם, צח (תשמ"ו), עמ' כ–כא) שהמחבר הוא ר' יוסף ראש הסדר. יש להוסיף על ראיותיו של אברמסון, שכתב היד של 'הלכות ספר תורה' כתוב בכתיבת ידו של ר' יוסף ראש הסדר. בכך מתאמת זהותו של המחבר באופן ודאי (ראה על כך: נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים, תשנ"ח, עמ' 4). סמך נוסף הוא קטע הגניזה המוזכר בהערה הקודמת העוסק באותו נושא ולשונוותיו דומים ל'הלכות ספר תורה' (על קטע גניזה זה ועל יחסו ל'הלכות ספר תורה' עמד מנחם בן-ששון ברשימותיו האישיות שהוכנסו במאגר 'גנזים', www.genizah.org).

על העיבוד שרווח באירופה, עיבוד בסיד: ³⁶ "הלכך עורות שלנו שאינם קלף ודוכסוסטוס, שלא נעשו באותו ענין שפירשתי, כשרים". כלומר לעורות המעובדים בסיד יש מעמד הלכתי נפרד והוא איננו מוגדר כאחד מן העורות המוזכרים בתלמוד.

נראה שביסוד המחלוקת בין רב שרירא לרב משה עומדת הנחה דומה; לדעת רב משה ההגדרה ההלכתית של 'גויל' הינו עור (שלם) המעובד בעפצים, לעומת זאת המונח 'קלף' מתייחס לעור (מחולק) המעובד בסיד, כאשר אין משמעות לאיזה חלק מן העור מדובר, כל זמן שיהא מעובד בסיד יוגדר כקלף. לעומתו רב שרירא חולק וסובר שאת כל חלקי העור יש לעבד בעפצים וההגדרה ההלכתית של קלף, גויל ודוכסוסטוס הינה המיקום שלהם בעור.

נשוב ונקרא כעת שוב את סיום התשובה ונראה איך משתלבת הנחה זו בדברי רב משה ורב שרירא: "ולענין רק, לדברי האומר קלף הוא" – רב משה גאון – "אין כותבין עליו אלא במקום בשר, והלכה למשה מסיני קלף במקום בשר. ולא, קלף לאו רק הוא" – 'רק' המעובד בסיד אינו מגדיר של הקלף – "אלא מגלה שלגויל קולפין אותה והוזה שתיים, אחת נקראת קלף ואחת נקראת דכסוסטוס" – הגדרת קלף ודוכסוסטוס הינה בחלוקת העור.

לפי זה אין שום ראיה מהי דעתו של רב שרירא בנושא זה, שכן רב שרירא לא בא לברר מהו חלק העור הנקרא קלף, אלא הוא בא להודיע כי הקלף נוצר על ידי חלוקה.

ביאור זה בדעת רב משה גאון סורא מוצא לו סימוכין בדבריו של גאון סורא מאוחר יותר – רב נטרונאי גאון, הכותב: ³⁷

וששאלתם יריעות שלנו וקלף שלנו מעובדין בסיד, כשרות או פסולות?

כך ראינו: קלף כיון שעובדו לשמה, אעפ"י שלא עובדו בצואת הכלבים ובעפצי, כשר. אבל יריעות צריכות עיבוד לשמן וצריכות עפצי.

דעתו של רב נטרונאי ברורה – הקלף אינו צריך עיפוף, לעומת היריעות (=גויל) שחייבים בעיפוף.

נוכל לסכם מאמר זה; דעתו של רב הא"י אחרון גאוני בבל הינה שהקלף הוא האפידרמיס – קליפת העור הדקה שמצד שיער. דעה זו מפורשת בדבריו בפירושו למסכת שבת. שאר המקורות האחרים שמהם ניתן להבין כאילו סבור רב הא"י (או רב שרירא אביו) שהקלף הוא החלק העבה שמצד הבשר – הדרמיס, נדחו ואין מהם ראיה כלל.

36 ס"י שצט.

37 הלכות פסוקות מן הגאונים, קראקא תרנ"ג, ס"י קצ, עמ' 91 (הובא באוצר הגאונים, שבת, עט, ב, עמ' 79, ס"י רנב).